

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
(1539-1606)

1. ਭੂਮਿਕਾ
2. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਣ
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
5. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

1. ਭੂਮਿਕਾ

1.1 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਉਲੀਕੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੰਤ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਸਨ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ (1539-52), ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ (1552-74), ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ (1574-81) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ (1581-1606)।

1.2 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, ਪਰ ਅਡੋਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਵਸੀਲੇ, ਬਣਤਰ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਘੋਰ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਹੋ ਸਕੀ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ (1556-1605 ਈ.) ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਸ ਚਰਣ ਦਾ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ।

2. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ

2.1 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ 'ਨਾਨਕ' ਉਪਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਚਲਣ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ

ੴ

ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਨਕ ਉਪਨਾਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜੋਤਿ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ।

2.2 ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਹੋਣਾ, 'ਉਸ' ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ, ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ, ਸਰਬਗਤਾ (ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ) ਤੇ ਅੰਤਰਵਿਆਪੀ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ (ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਭਾਣਾ) ਤੇ ਨਦਰਿ (ਕਿਰਪਾ ਜਾਂ ਮਿਹਰ) ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਉਮੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਵਾਗਮਨ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜੋ ਭੈਅ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਉਸ' ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਹੁਣ 'ਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2.3 ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਝਲਕਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਸੱਚੇ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੱਚੀ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ, ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਧਿਕਾਰੀ। 'ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੀ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਸੱਚੀ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ 'ਕੱਚੀ' ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਦਰਜਾ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧਰਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਆਨੰਦ' ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦੇ ਪਰਮ-ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

288

2.4 ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ-ਨਵਾਜੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਲਈ ਭੇਟ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਾ ਸੱਚਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਲਾਵਾਂ' ਵੀ ਰਚੀਆਂ। ਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2.5 ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਗਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ 'ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਹੈ', ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਢਾਡੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸੱਚੀ ਹੈ : 'ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ: ਸਭ ਅਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ'। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਾਨਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

2.6 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਸਭ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਾਂ'। ਉਹ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਝੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।

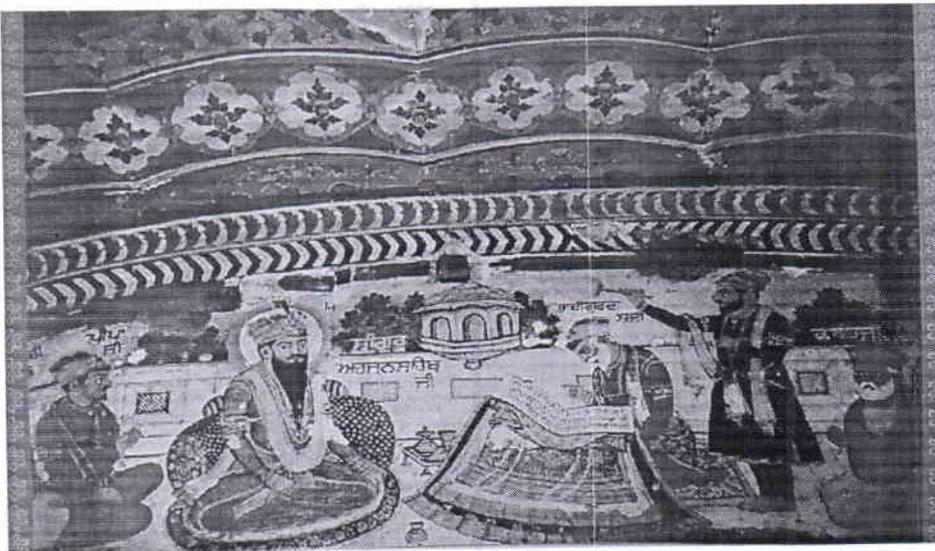
2.7 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਮ-ਧਰਮ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਪ ਧੋਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਦੇ ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਰਾਮ-ਰਾਜ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜੇ ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਸਭ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਗੇ। ਹੁਣ 'ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ' ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਹਨ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਹੈ।

Agg

3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਣ

3.1 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਪਾਸ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਛੱਡਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ', ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਰਗੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦਿਖੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗਾਇਕ ਵੀ ਸੀ।

3.2 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਗਾਮੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ' ਅਤੇ 'ਅਮੁੱਕ ਖਜ਼ਾਨਾ' ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ, ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੋਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1604 ਵਿੱਚ ਇਸ 'ਪੋਥੀ' ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਇੱਕਸੁਰ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਉੱਪ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪੋਥੀ 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਕਰਕੇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਆਮ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਵੱਖ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

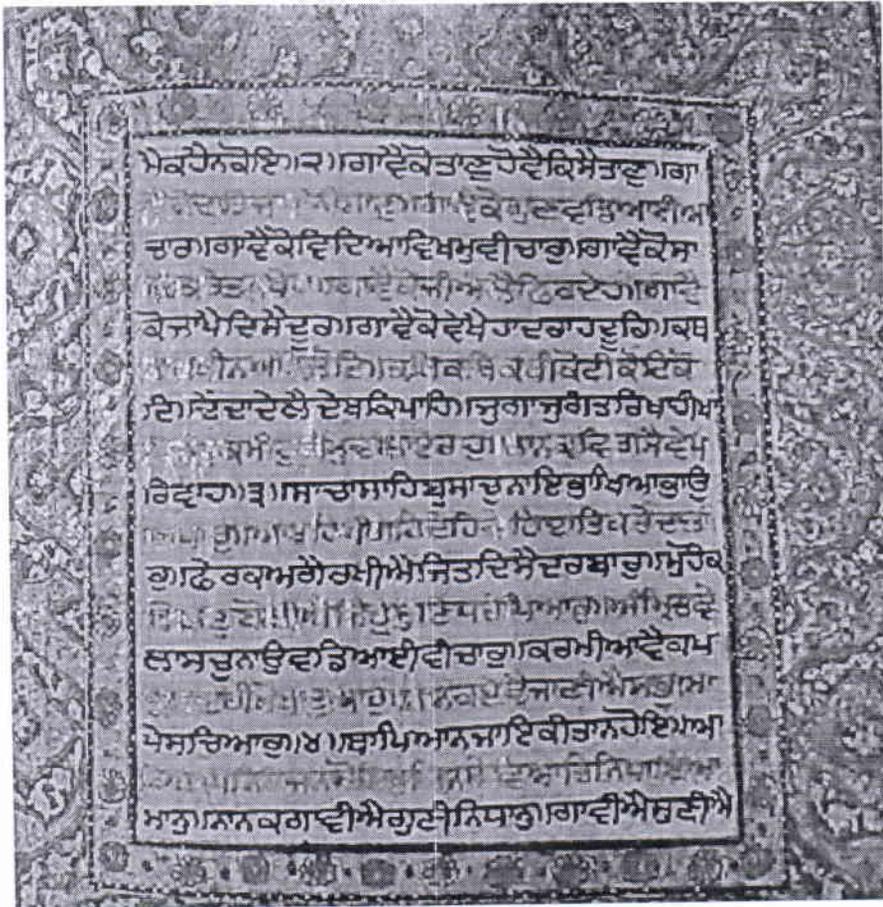

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਅਟਲ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਕੰਧ ਤੇ ਚਿੱਤਰ

289

3.3 ਸਿੱਖ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਲਿੱਪੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖੀ ਲਿੱਪੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਖਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੋਮਾ ਬਣਿਆ ਜੋ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਨ। ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਰਵਣ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਜਮੇਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਰਲੱਭ ਬੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੰਨਾ

੨੪੯

3.4 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਢ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸੁਨੇਹੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ। ਛੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 25 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਰਚਨਾਕਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਗਤ ਅਤੇ ਭੱਟ ਹਨ, ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 63 ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 891, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 643 ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 2313 ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 973 ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚੇ 116 ਸਲੋਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ।

3.5 ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੋ 'ਭਗਤ ਬਾਣੀ' ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸੋਧ ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਚੌਥਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ 'ਭਗਤ', ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸੂਫੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਭੀਖਣ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਗਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਨੂੰ 'ਰਾਜ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪੱਕੀ ਨੀਂਹ ਸੱਚ ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾ ਕੇ ਛੱਤਰ ਝੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

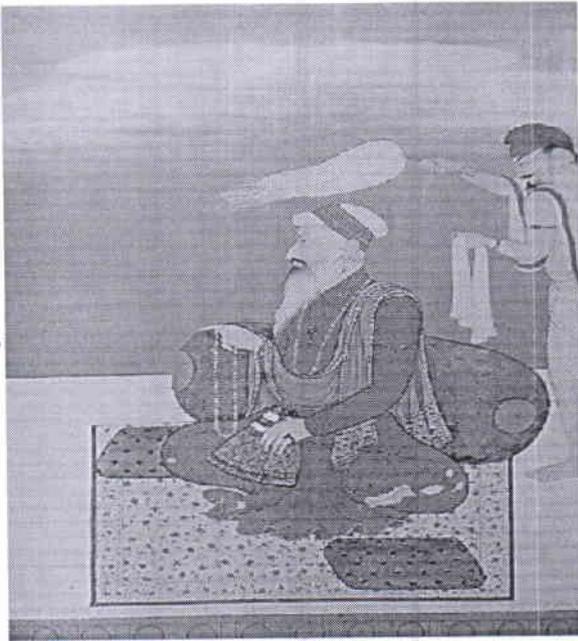
4.1 ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਡੂਰ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਵਿਖੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ, ਲੰਗਰ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਖੀਰ ਵਰਤਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਾਫੀ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਕੇ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਲੰਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਭੰਡਾਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਸੋਈਆ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

288

4.2 ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਡੂਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਤੇ, ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਕਸਬੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਲੰਗਰ ਬਰੀਕ ਆਟੇ ਅਤੇ ਘਿਓ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਵਧਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਅਤੇ ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

4.3 ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਚੌਰਾਸੀ ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਾਉਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੱਖ ਸਿੱਖ ਉਪਚਾਰਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਨ ਤੇ ਸਿਆਪਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਆਨੰਦ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ; ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਰੂਹਾਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ, ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵੱਜੋਂ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਭਾਈ ਜੇਠੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਚੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

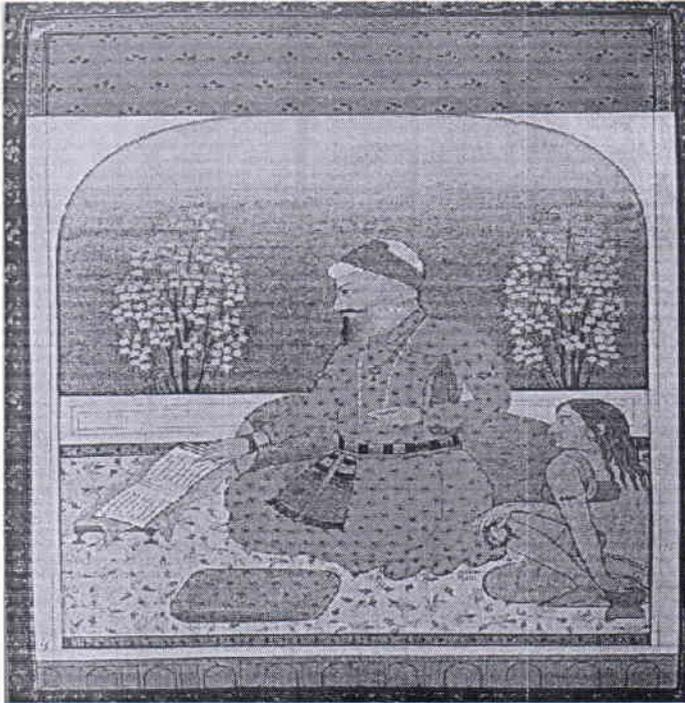
4.4 ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ, ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਵਸਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ
ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਚਿੱਤਰੇਰੇ ਦੁਆਰਾ
ਸੰਨ 1800 ਦੇ ਲਗਭਗ

4.5 ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਰੋਵਰ ਖੋਦਣ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਧੰਨ, ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ੁੱਭ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ: ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (ਧਰਮ), ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੌਲਤ (ਅਰਥ), ਖੁਸ਼ੀਆਂ (ਕਾਮ) ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ (ਮੋਕਸ਼)। ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਿੱਖ ਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਵਿਅੱਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਜਗਤ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਿਆਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹੀ।

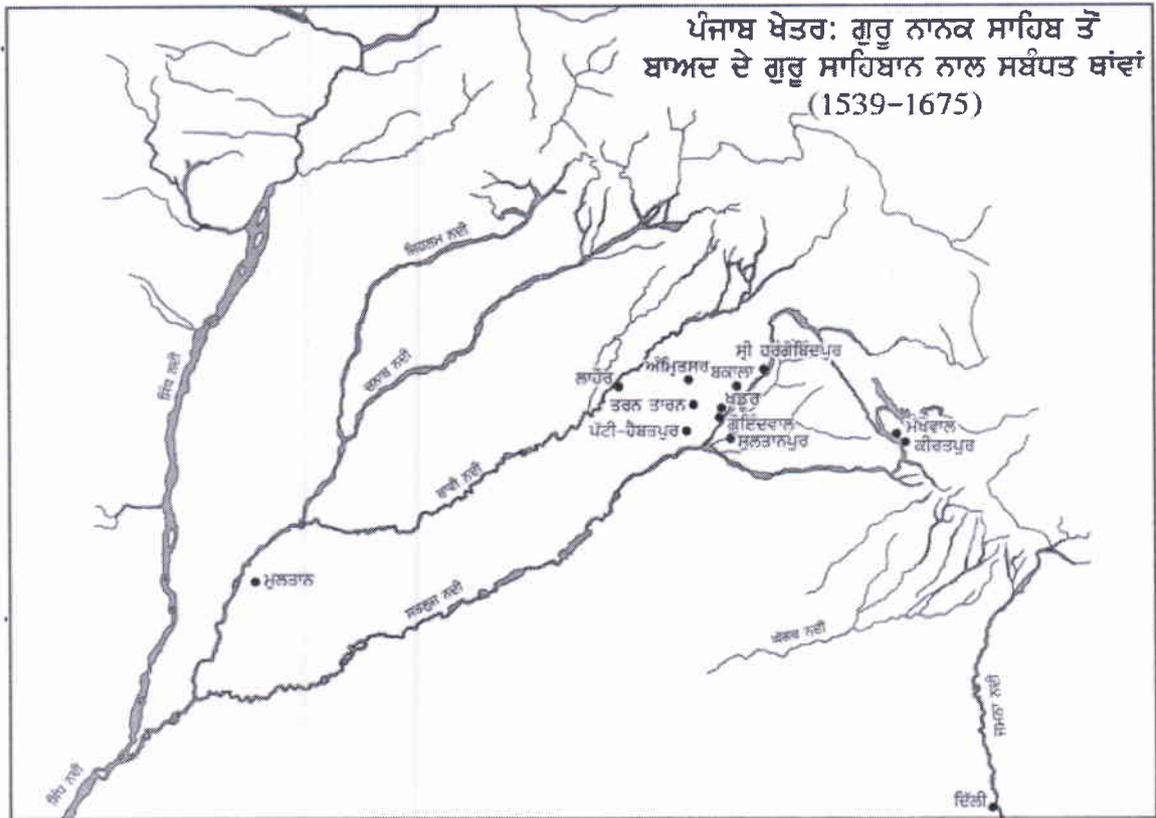
4.6 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲਗਵਾਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਥੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਹੋ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ
ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਚਿਤਰੇਰੇ ਦੁਆਰਾ
ਸੰਨ 1800 ਦੇ ਲਗਭਗ

4.7 ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ 'ਨਾਮ' ਸੁੱਖ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਸਮਾਰਕ ਹੈ। 'ਉਸ' ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਾਮ-ਰਾਜ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਜਜ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਜੁਰਮਾਨਾ; ਇਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਇੱਕ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਏ।

੨੨੯

4.8 ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੱਟੀ-ਹੈਬਤਪੁਰ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਕਸਬੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਛੂਤ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਵਪਾਰੀ, ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ, ਦਸਤਕਾਰ ਅਤੇ ਹਸਤਕਾਰ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਵਪਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੱਟਾਂ ਦੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੀਆਂ ਜਮਾਲ ਸੀ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕਾਬਲ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆਗਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਨ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

੪੪੯

4.9 ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ 'ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਹੈ, 'ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਹੈ'। ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਬੈਠਣਾ ਹੀ ਵਰਦਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਧੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਫਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣ।

4.10 ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਭੱਟ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ 'ਵਾਰ' ਅਤੇ 120 'ਸਵੱਯੇ' ਰਚੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਬੰਦਗੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਵਰਗੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭੱਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਲਯੁਗ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵੇਕਲਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ।

4.11 ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ 'ਜਗਤ ਗੁਰੂ' ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਤਰੇਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੁਆਪੁਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਓਹੀ ਕੁਝ ਕਲਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਬਦੀ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਹਨ। ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜੋਤਿ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ; ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਵਹਾਇਆ' ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ। ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਲਈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ: ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ, ਤਖਤ, ਛਤਰ, ਚੌਰ, ਮੰਡਪ, ਤਾਜ, ਦਰਬਾਰ, ਫੌਜਾਂ ਆਦਿ।

5. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

5.1 ਸੰਨ 1606 ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅਕਬਰ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਅਕਬਰਨਾਮਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 14 ਨਵੰਬਰ 1598 ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਹਾਥੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਿਆ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਨੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਪੁਲ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਕ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

5.2 ਸੰਨ 1605 ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਸਨ; ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ (ਪੰਜਾਬ) ਸੂਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ 'ਮਸੰਦ' ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਲੈ ਕੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਸਨ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

5.3 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਦੇ ਵਿਚਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਿਆਈ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਗਈ; ਉਸਦੇ ਫੈਸਲੇ 'ਮੋਢੀ' ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਏ ਫੈਸਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਸੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ; ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ। 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ

੪੪੯

ਨਾ ਤਾਂ ਅਵਤਾਰ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੈਰੰਬਰ; ਪਰ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜੇ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਉਸਦਾ' ਨਿਵਾਸ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ।

5.4 ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉੱਪ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹਦਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤੀਰਥ ਵਜੋਂ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਦੂਰ-ਨੇੜਿਓਂ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ; ਵਿਸਾਖੀ ਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੋੜ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਗੁੱਲਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

5.5 ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਲਈ ਨਾਪਸੰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੂ ਪਰ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਵੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਕੇਸਰ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾ ਕੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

5.6 ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੱਲੋਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਸਹਿ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਧੀਰਜ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ, ਜੋ ਕਿ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ

ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

5.7 ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਨ 1645-46 ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਦਾ ਕਰਤਾ 'ਮੋਬਦ' ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਭਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ। ਇਸ ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

5.8 ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ, ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਨਾਉਣਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜੁਰਮ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ

ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, ਦ ਸਿੱਖਸ ਆਫ ਦ ਪੰਜਾਬ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, 2017 (ਰੀਪ੍ਰਿੰਟ)।

ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ (ਸੰਪਾਦਕ), ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਫਰੌਮ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਸੋਰਸਿਸ: ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨਸ ਆਫ ਮੇਜਰ ਟੈਕਟਸ, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ: ਡੂਲਿਕਾ, 2001

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਪੈਕਟਿਵਜ਼ ਆਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਜ਼, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ: ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2000.

ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ

ਭਾਗ ਓ

1. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

i) ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਨਾਨਕ' ਉੱਪ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ?

(ੳ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ

(ਅ) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ

(ੲ) ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ

(ਸ) ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ

- ii) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੂਜੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
 (ੳ) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ (ਅ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ
 (ੲ) ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ (ਸ) ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ
- iii) ਕਿਹੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
 (ੳ) ਬਾਬਰ (ਅ) ਹੁੰਮਾਯੂੰ (ੲ) ਅਕਬਰ (ਸ) ਜਹਾਂਗੀਰ
- iv) ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ?
 (ੳ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ (ਅ) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ
 (ੲ) ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ (ਸ) ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ:

- i) ਨੇ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।
- ii) ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- iii) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕੀਤਾ।
- iv) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਖੇ ਬਣਾਇਆ।
- v) ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ।

ਸਹੀ/ਗਲਤ

- i) ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਤ ਹਨ।
- ii) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ।
- iii) ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।
- iv) ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ।
- v) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਤੱਕ):

- i) 'ਜਗਤ ਗੁਰੂ' ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

289

- ii) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ?
- iii) ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਬਾਉਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ।
- iv) ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਬਾਉਲੀ ਕਿਸ ਨੇ ਬਣਵਾਈ ਸੀ?
- v) ਕਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ?
- vi) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ?
- vii) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਕੌਣ ਸੀ?
- viii) ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੀਰਥ ਕਿਹੜੇ ਸਨ?
- ix) 'ਰਾਮਕਲੀ' ਕੀ ਵਾਰ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੀ?
- x) 'ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ' ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
- xi) ਮੀਆਂ ਜਮਾਲ ਕੌਣ ਸੀ?
- xii) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

ਭਾਗ ਅ

2. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (35 40 ਸ਼ਬਦ)

- i) ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ?
- ii) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮਿਲਤ ਹੈ?
- iii) ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਖੀਰ, ਬਾਰੀਕ ਆਟੇ ਅਤੇ ਘਿਓ ਤੋਂ ਕੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ?
- iv) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਸੀ?
- v) 'ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- vi) 'ਭਗਤ ਬਾਣੀ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- vii) 'ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ' ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ?
- viii) ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਕੀ ਕੰਮ ਸਨ?
- ix) ਕਿਹੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ?

x) ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸੀ?

ਭਾਗ-ੳ

3. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (100 150 ਸ਼ਬਦ)

- i) ਭੱਟ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ?
- ii) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- iii) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
- iv) ਮਸੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
- v) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

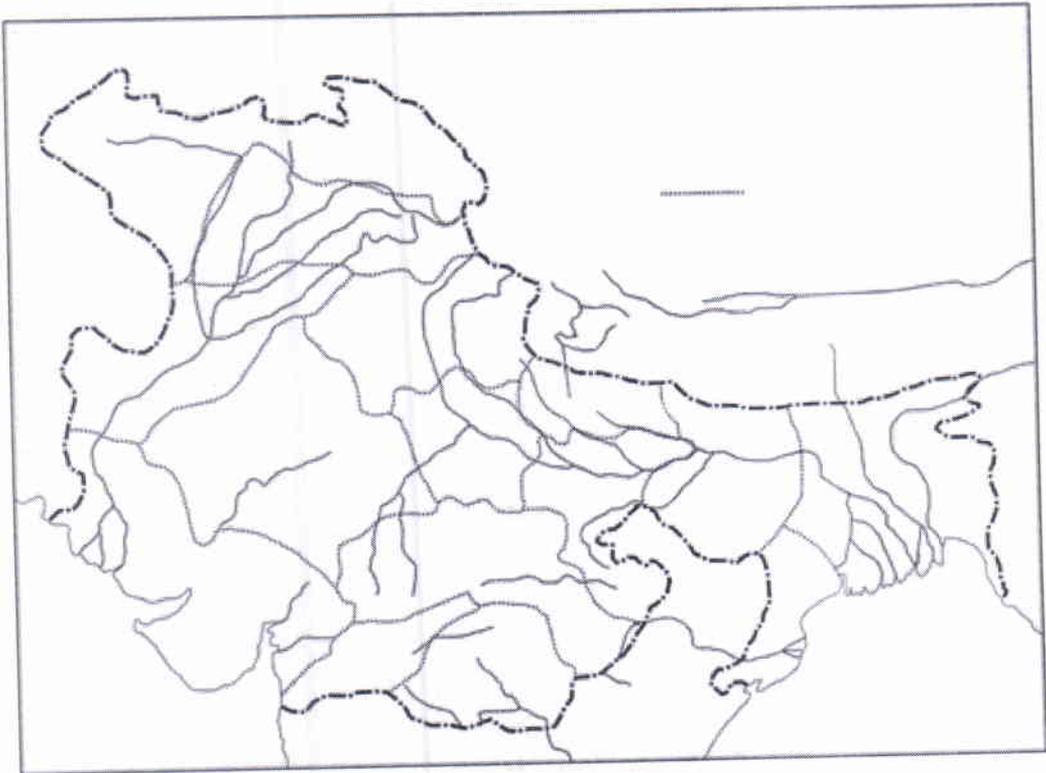
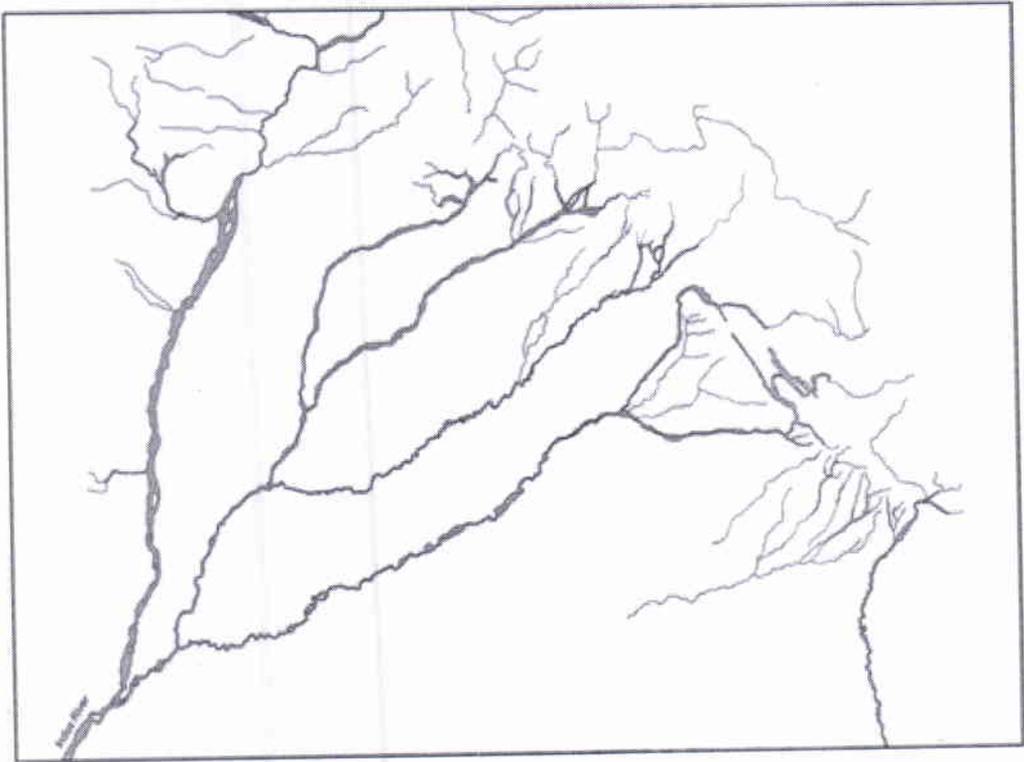
ਭਾਗ ਸ

4. ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸਥਾਨ ਵਿਖਾਓ:

ਲਾਹੌਰ, ਖਡੂਰ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ।

ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਰ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰੋ।

ਖਾਲੀ ਮਾਨ ਚਿੱਤਰ ਅੱਗੇ ਹਨ.....

Chapter 3

Development of the Sikh Panth (1539-1606)

1. Introduction
2. Composition of Gurbani
3. Compilation of the Adi Granth
4. Institutional Developments under the Successors
5. Martyrdom of Guru Arjan

1. Introduction

1.1 Working within the ideological and institutional framework created by Guru Nanak, his first four successors made their own distinctive contribution. They were Guru Angad (1539-52), Guru Amar Das (1552-74), Guru Ram Das (1574-81) and Guru Arjan (1581-1606).

1.2 The compositions of the successor Gurus reveal slow but sure development of the Sikh Panth in terms of numbers, material resources, socio-religious institutions and elaboration of ideas in response to the changing situations. The context for this development was provided by the reign of Mughal Emperor Akbar (1556-1605), marked by peace and prosperity. This phase of peaceful development came to an end with the martyrdom of Guru Arjan in the first year of Jahangir's reign.

2. Composition of Gurbani

2.1 The compositions of the successors were given as much sanctity as the *bani* of Guru Nanak. The most striking feature of the *shaloks* of Guru Angad is the use of the epithet 'Nanak'. We are so familiar with the practice

that we tend to ignore its significance. Guru Angad was the first Guru after Guru Nanak to use the epithet Nanak for himself. It carried the declaration that he represents the same light as Guru Nanak and that he derives full authority from him. This can be seen as an expression of the doctrine of the unity of Guruship which has become an essential feature of the Sikh tradition.

2.2 The unity, omnipotence, omnipresence, omniscience and immanence of God are taken for granted in the compositions of Guru Angad. So are the divine order (*hukm, raza, bhana*) and grace (*nadar, kirpa, mehar*). He says that the disease of self-centredness (*hauma*) keeps man entangled in the net of transmigration. Devotion is to be addressed to the only God with love and dedication in trust and fear, remembering Him in misery and comfort. It may be noted that for Guru Angad, the Guru now is Guru Nanak and the *shabad* primarily is his *bani*. In this way, the *bani* of Guru Angad becomes a profound interpretation of Guru Nanak's religious system.

2.3 There is hardly any important idea of Guru Nanak which does not figure in the compositions of Guru Amar Das. However, there are significant shifts of emphasis. Guru Amar Das underscores that they who sincerely serve the true Guru attain to liberation (*mukti*). The *bani* of the true Guru is true. It may be mentioned here that the 'true Guru' means God, Guru Nanak himself, or his successors. 'True' *bani* means the compositions of the Gurus. The Guru's instruction is the true instruction. Where there is the true Guru, there is the true *sangat*. Emphasizing the feeling of brotherhood

among Sikhs, the Guru also says that no kinship is more important than that of a Sikh with a Sikh. All *bani* other than the *bani* of the True Guru is unripe. The unique status of *Gurbani* is thus underlined. Guru Amar Das leaves no doubt that the religion of Guru Nanak was meant to go beyond all the known religious traditions. The *Anand* of Guru Amar Das celebrates the bliss of union with God.

2.4 In the compositions of Guru Ram Das, the food, dress and possessions of the Sikhs are sanctified. He lays emphasis on the Sikhs entertaining the fellow Sikhs. They who have God's name on their lips, their actions and affairs are sanctified. They who bring offerings to the Guru, acquire the true merit of charity. The low castes figure prominently in the compositions of Guru Ram Das. The low-caste 'bhagats' are appreciated. It is important to note that Guru Ram Das composed the *lavan* for solemnization of Sikh marriage. The term *lavan* refers to the four compositions (*shabad*) that are recited or sung to solemnize marriage.

2.5 Guru Ram Das expresses great esteem and concern for the Sikhs. 'The Guru is Sikh and the Sikh is Guru': they propagate the same message. Like Guru Nanak, Guru Ram Das refers to himself as the minstrel (*dhadi*) of God. An awareness of the religious system of Guru Nanak and his successors is apparent in the *bani* of Guru Ram Das. The Gursikhs are told to regard the *bani* of the True Guru alone as true: '*bani* is Guru and Guru is *bani*; all *amrits* are in the *bani* itself'. The common faith provides the bond for all the Sikhs.

2.6 Guru Arjan is emphatic about human fraternity. 'There is one Father and we are all His children'. He praises the Sikh and says that whenever he sees him he feels like bowing to him in his honour. For him, the true God resides in the congregation/collectivity of the Sikhs (Sadh-Sangat).

2.7 In the compositions of Guru Arjan a great importance is given to all those institutions which became the means of spreading the religion of Name (Nam-Dharm). All sins are washed away by bathing in Ram Das Sarovar. About the Harmandir, he says that God lives in it. About Ramdaspur, he says that there is no place like it. Ram-Raj is established here. According to Guru Arjan, God's Hukam has been received that none shall oppress another, and all shall live in peace now. The 'Halemi Raj' (mild rule) has been established. The Guru is its head. It is worth pointing out that the Mughal administration has nothing to do with the city of Ramdaspur. In his compositions, Guru Arjan refers to the Granth Sahib as the concrete expression (embodiment) of God's grace. According to him, this entire system is for the liberation (*mukti*) of the world.

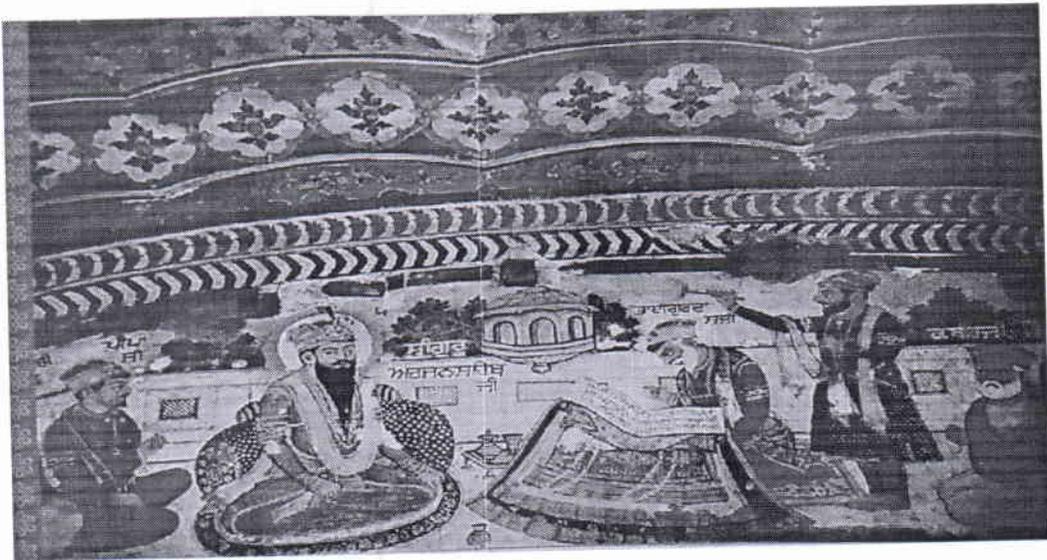
3. Compilation of the Adi Granth

3.1 Guru Nanak left a collection of his own compositions with Guru Angad. Guru Amar Das prepared a compilation of 'true *bani*', consisting mostly of the compositions of Guru Nanak and Guru Angad besides his own. Also included was the *bani* of 'bhagats' like Kabir and Ravidas. They were included in the collection containing the *bani* of the Gurus, because in the compositions of the 'bhagats' Guru Amar Das saw similarity with his own

Jsg

ideology. There was a professional scribe among his followers; there was also an eminent singer of the sacred *bani*.

3.2 Guru Arjan found 'priceless gems' and an 'inexhaustible treasure' in what had been preserved by his predecessors. To these Guru Arjan added the compositions of Guru Ram Das and his own, besides the compositions of a few more 'Bhagats'. A carefully edited '*pothi*' was compiled in 1604. Bhai Gurdas used to write the words dictated by the Guru. It is marked by an unusually systematic arrangement and a consistent pattern of division and subdivision. It is popularly referred to as Granth Sahib as a mark of respect, and as Guru Granth Sahib to indicate that it enjoys the status of the Guru. For Guru Arjan, it was no ordinary compilation: it was 'the abode of God'. To distinguish it from the later *Dasam Granth*, it is known also as the *Adi Granth*.

Guru Arjan preparing the *Granth Sahib* in the presence of Bhagats
From a wall painting in Gurdwara Baba Atal, Amritsar

289

3.3 The Sikhs were becoming more and more conscious that their scripture was tangibly distinct from the Veda and the Quran. Composed in a language that was easily understood by common people over a large part of northern India, it was written in a script that was easily the simplest of all the scripts known to India. It became the only authentic source of the characteristically Sikh ideas which were distinct from much in the contemporary systems of religious belief and practice. Copies began to be made of the Granth Sahib for use in distant places. To listen to *Gurbani* was to hear the voice of the Guru himself.

A page from a rare manuscript of Guru Granth Sahib at Ajmer

289

3.4 The first striking feature of the *Granth Sahib* is the script, Gurmukhi. Generally, its invention is attributed to Guru Angad. But Guru Nanak is known to have recorded his compositions in this script, as if a new script was needed for a new message. Apart from the *bani* of the six Gurus, *Guru Granth Sahib* contains the compositions of more than 25 other authors, mostly the *Bhagats* and the *Bhatts*. However, the *bani* of the Gurus accounts for 90 per cent of *Guru Granth Sahib*. The number of Guru Angad's compositions is 63, Guru Amar Das 891, Guru Ram Das 643, and Guru Arjan 2313. Guru Nanak's own compositions number 973. Later on Guru Tegh Bahadur's 116 *shaloks* were also included in *Guru Granth Sahib*.

3.5 On the whole, the 'Bhagat Bani' included in *Guru Granth Sahib* does not go against the message of Guru Nanak and his successors, because it was carefully selected and edited. The fourth important '*bhagat*' to be given a place in *Guru Granth Sahib* was actually not a *bhagat* but a Sufi. He is referred to as Shaikh Farid. Another Sufi whose *bani* included is Bhikhan. *Gurbani* and *Bhagat Bani* do not account for the entire content of *Guru Granth Sahib*. The *Ramkali ki Var* by Rai Balvand and Satta is one such example. In this *Var*, the guruship of Guru Nanak is referred to as his rule (*raj*) and he is mentioned as raising the fort of truth on strong foundations. He places the umbrella over the head of Bhai Lehna and the sacred mark (*tikka*) on his forehead. It seems, therefore, that the common purpose of including such writers was to broaden the scope and strengthen the appeal of the religious system of Guru Nanak and his successors.

4. Institutional Developments under the Successors

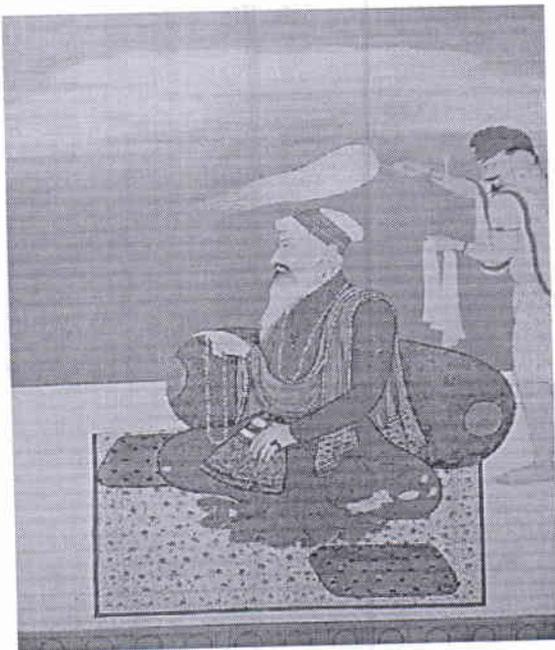
4.1 Guru Angad established a community kitchen (*langar*) at Khadur where he set up his headquarters. His wife, Mother Khivi, paid special attention to the community kitchen. Often, *kheer* or sweet pudding of rice boiled in milk was served, which was a sign of the ability of the Sikhs to bring substantial offerings. Guru Angad refers to the early morning meditation and daily worship practised by his followers. To meet the requirements of the *langar*, Guru Angad appointed a store-keeper (*bhandari*) and a master-cook (*rasoiya*).

4.2 Guru Amar Das left Khadur and founded a new centre a few miles away on the right bank of the river Beas, on the route from Lahore to Delhi. It developed into a township known as Goindwal. His community kitchen in Goindwal came to be known for the plenty of its fine flour and clarified butter (*ghee*), which may be taken as an indication of the growing prosperity of his centre. Guru Amar Das underlines in his compositions the importance of true association (*sat-sangat*) of his followers. They came to the abode of the Guru (*gurdwara*) for singing the *shabad* of the Guru and to listen to the *kirtan* of the *bani* by the minstrels (*dhadis*).

4.3 The number of Sikhs increased considerably in the time of Guru Amar Das. For the propagation of faith he visited Kurukshetra and some of the sacred places on the banks of the rivers Jamuna and the Ganges. Guru Amar Das constructed a well at Goindwal, with eighty-four steps, which became sacred for the Sikhs. The Baisakhi and the Diwali became festival

days for the Sikhs who visited Goindwal. Guru ji introduced distinct different ceremonies. He advised the Sikhs not to cry and lament on death. He composed the *Anand* to be sung on every occasion of life. He asked the Sikhs that on occasions of worldly happiness, or at the time of birth and marriage, not to forget the divine source of supreme happiness. Guru Amar Das spoke against self-immolation (the practice of *sati*), female infanticide (killing of the girl child at birth) and the drinking of liquor. Guru Amar Das chose his son-in-law, Bhai Jetha, as his successor who is known as Guru Ram Das. Guru Amar Das also decided to found a new centre. He chose the site and even started work on digging a tank.

4.4 Guru Ram Das continued work on the tank (*sarovar*). From the very beginning we find references to its sanctity. The Guru says, all sins are removed from those who bathe in this 'pool of nectar' (*amritsar*). In the beginning, 'Amritsar' was the name given to this tank. A township started growing around the tank and it was appropriately called Ramdasapur, or the town of Guru Ram Das. Besides the Sikhs of the Guru, other traders, shopkeepers, artisans and craftsmen were encouraged to live in this town.

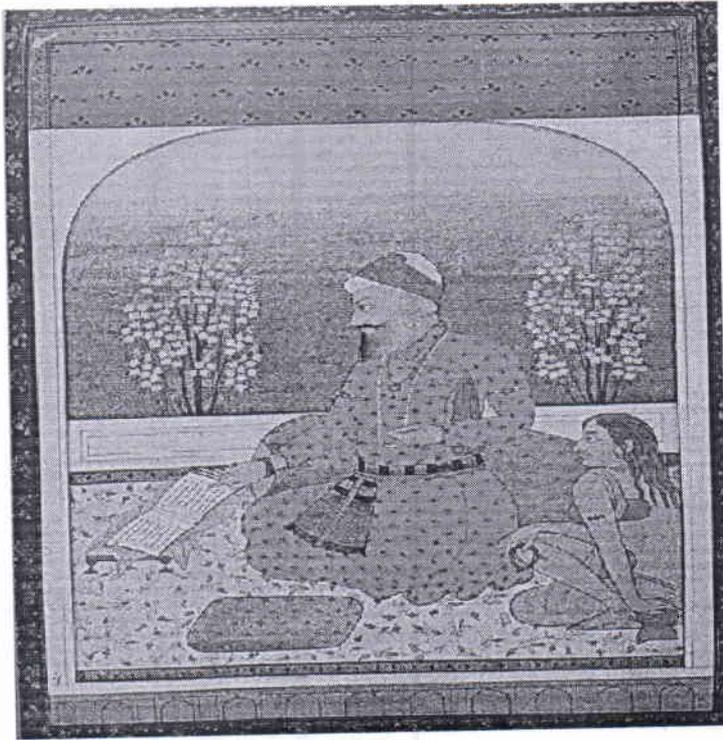

Guru Ram Das
Painting by a Pahari artist from Guler,
around 1800 CE

4.5 The founding of a town and the excavation of a large tank required huge economic resources. These activities indicate that the resources of the Guru would have increased substantially. The Sikhs were expected to make contributions in cash, kind and service. In the compositions of Guru Ram Das there is a good deal of emphasis on the merit of offerings to the Guru. All their wishes are fulfilled. They get all the four '*padarathas*' that one can wish for: true faith, earthly riches, pleasures and liberation (*dharma, artha, kama, moksha*). There are indications in the compositions of Guru Ram Das that he authorized some of his Sikhs to act as his representatives and to collect offerings from those Sikhs who could not come personally to the Guru. Guru Ram Das underlined that he was the only legitimate successor of the world-preceptor (*jagat-guru*), Guru Nanak. Guru Ram Das chose his youngest son, Arjan, as the next Guru. After this guruship remained confined to the family of Guru Ram Das.

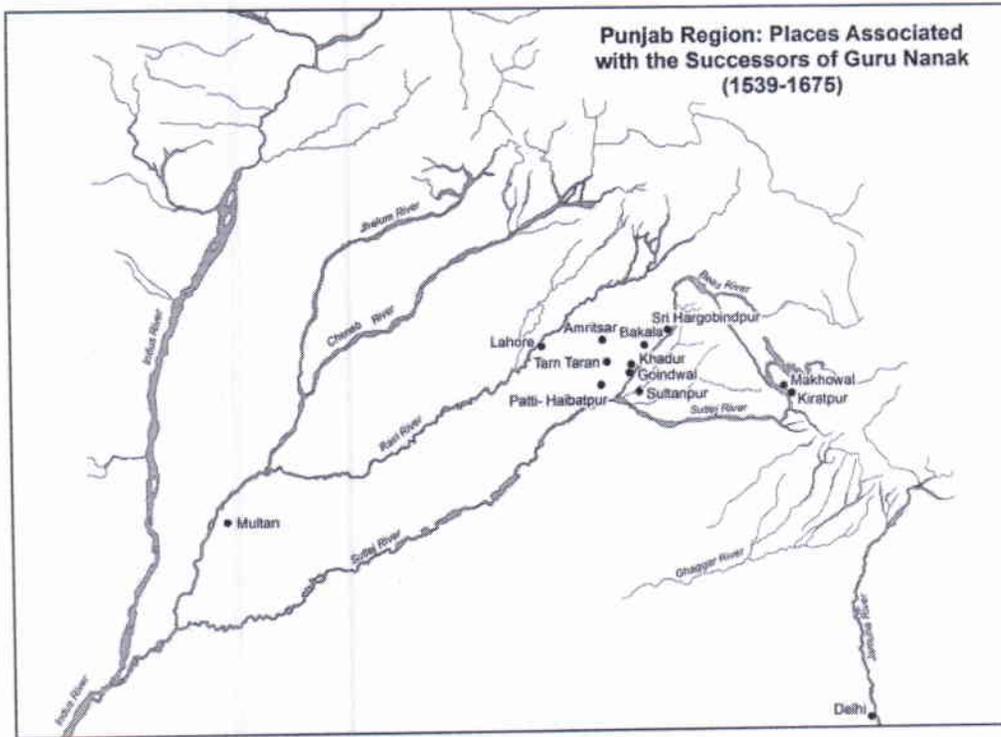
4.6 Guru Arjan enlarged the tank of Guru Ram Das and paved its walls with burnt bricks. In his compositions, Guru ji underscores the merit of bathing in the tank to earn liberation. In the midst of the tank the Harmandir was constructed so that God's praises could be sung day and night.

Contd.....

Guru Arjan
Painting by a Pahari artist from
Guler around 1800 CE

4.7 The town of Guru Ram Das continued to flourish under Guru Arjan. He refers to the thickly populated and beautiful town of Ramdaspur. According to him, in this everlasting city, the Name is the source of happiness. The beauty of the town is a standing monument to God's grace. The rule of Rama (Ram-Raj) prevailed in Ramdaspur due to His grace. No *jizya* was levied, nor any fine; and there was no collector of taxes. The administrative control of the town was in the hands of Guru Arjan. In the administrative context of the Mughal empire, Ramdaspur was an autonomous town. Guru Arjan founded the towns of Tarn Taran in the Bari Doab and Kartarpur in the Jalandhar Doab.

4.8 There is no doubt that the number of Sikhs increased considerably in the Punjab during the time of Guru Arjan. There were many Sikhs in Lahore. Similarly, Sultanpur was known as a great centre of Sikhism. There were Sikhs in the smaller towns like Patti-Haibatpur, and there were Sikhs in many villages. There were certainly some Brahmans among the Sikhs and some of the outcastes as well, but the trading communities, cultivators, artisans and craftsmen were in large numbers. Among the trading communities, the number of the Khatri was the largest; and among the cultivators, the Jats were largest in number. There was one Mian Jamal among the eminent Sikhs who remained present with the Guru. Furthermore, the Sikhs were not confined to the Punjab. There were Sikhs in Kashmir and Kabul, and in Delhi and Agra. It is most likely indeed that Sikhs could be found now in all the provinces of Akbar's empire. Guru Arjan

J.S.

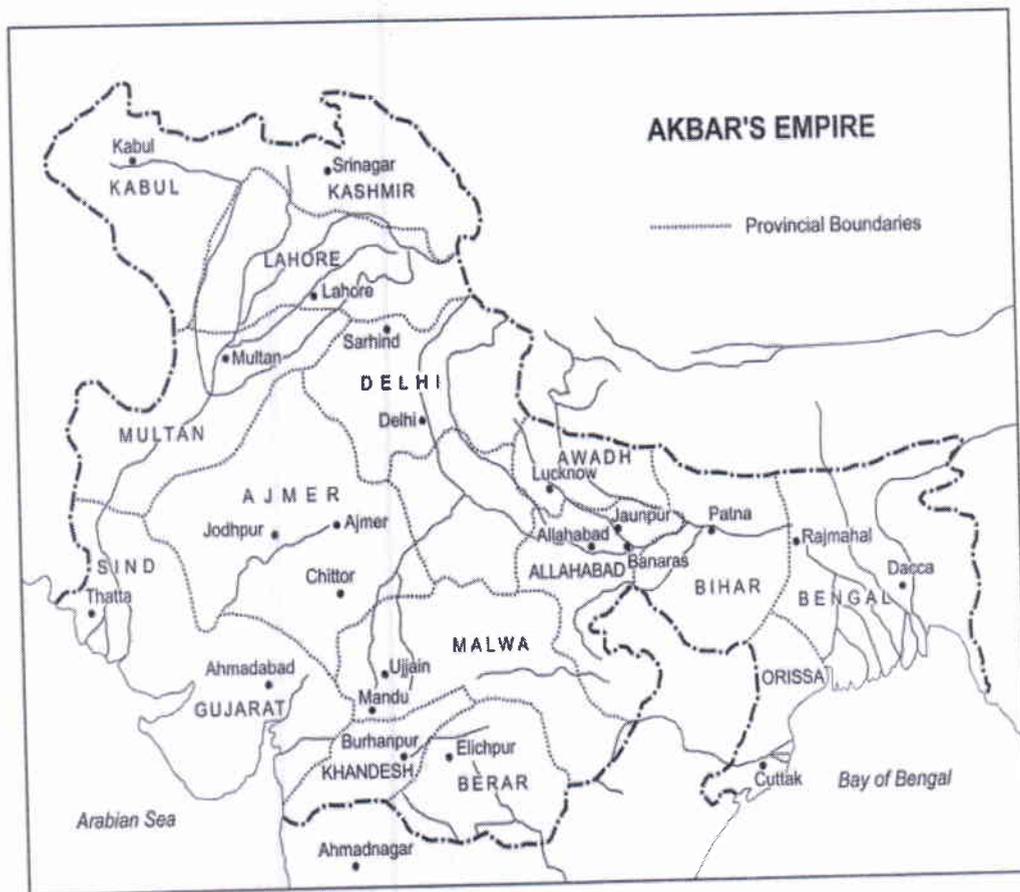
had to appoint a number of representatives authorized to look after the affairs of the local *sangats* at various places, not only outside the Punjab but also in the Punjab. Once a year, the authorized representatives, called Masands, brought offerings to the Guru collected from the Sikhs under their supervision.

Masands

The author of the *Dabistan-i-Mazahib*, who calls himself 'Mobad', says that the number of Sikhs increased under every Guru and in the time of Guru Arjan they became very numerous. He appointed his representatives over the Sikhs of every city so that they could bring the offerings for the Guru from the local congregations (*sangats*) to the Guru's court once a year in the month of Baisakh. These representatives called Masands were also given the authority to initiate people into the Sikh religion. These Sikhs were called 'mailee' of the Masands.

The *Dabistan* also says that the word Masand originated from 'Masnad', meaning throne which was used for the throne ('Masnad-i-Ali') of the Lodi Sultans. 'Mobad' thinks that it was a suitable word for the Guru's representatives because the Sikhs regarded the Guru as the 'True King' (Sacha Patshah) .

Furthermore, the Masand was initially called 'Ramdas' which indicates that Guru Ram Das too appointed his representatives. It seems that the grant of 'Manji' (cot) by Guru Amar Das to any one meant to make him the Guru's representative.

4.9 The Guru was at the centre of the whole organization. In the compositions of Guru Arjan he is the 'true king', the 'king of kings', for his Sikhs who deemed it a great boon to sit with him even for a moment. His court is the most high. He is the source of all gifts. His sight removes all sins. His instruction leads to liberation. His service is always well rewarded. The Sikh is expected to remember the Guru all the time.

4.10 The professional composers (*bhatts*) also speak about the important aspects of the Sikh Panth. One Var and over 120 Savayyas composed by them are preserved in Guru Granth Sahib. They refer to the congregational worship, the practice of *langar*, the increasing number of the Sikhs, and the centres of pilgrimage at Goindwal and Ramdasapur. They underline the

See.

importance of the Name and the *shabad*. They talk about the importance of Gurbani. According to them, Guru Nanak showed the unique path of *bhakti* and Truth for the present cosmic age (*Kaliyuga*).

4.11 The uniqueness of the Guru is brought out by the *bhatts* in clear terms. Guru Nanak is the preceptor of the world (*jagat-guru*); his mission is universal liberation. The unique status of Guru Nanak and his successors is brought out. They are doing in *Kaliyuga* what was done by Sri Rama in the *Treta* and by Sri Krishna in the *Duapur* Age. In other words, like them, the Guru had come to restore balance between the forces of good and evil. The greatest emphasis of the *bhatts* is on the unity of Guruship. The same divine light shone through all of them. Balwand and Satta state that Guru Nanak installed Angad as the Guru during his lifetime and bowed to him; the position of the Guru and the disciple (*chela*) was thus reversed. That was how Guru Nanak made 'the water run upstream' which means that he started a unique practice. The metaphors (the figures of speech) used by the *bhatts* in connection with the Gurus are also significant: the true king, his rule, throne, umbrella, flywhisk, canopy, crown, court, armies, for instance.

5. Martyrdom of Guru Arjan

5.1 To understand the martyrdom of Guru Arjan in 1606 CE on the orders of the new Mughal Emperor Jahangir, it is necessary to first understand the influence, organization and human and economic resources of the Sikh Panth at that time.

Akbar and Guru Arjan

Abul Fazal writes in his book *Akbarnama* that on 14 November 1598 Akbar crossed the river Beas sitting on an elephant and met Guru Arjan at Goindwal. The Mughal army crossed the river by a boat bridge. It seems that Akbar came specially to meet the Guru. Abul Fazal says this enhanced the Guru's reputation all the more. According to him, Guru Arjan was well regarded as an acknowledged religious leader and a source of spiritual love. It is not surprising, therefore, that the Emperor himself came to visit the Guru. It is also said in the Sikh tradition that on Guru Arjan's suggestion Akbar reduced the land revenue for one year.

5.2 At the death of Akbar in 1605 CE, the Sikhs were living in many cities of the Mughal empire, with a clear concentration in the towns and the villages of the province of Lahore (Punjab). Accredited representatives (Masands) of the Guru looked after the distant congregations (*sangats*) and brought their offerings to Ramdaspur (Amritsar) at least once in a year. Included among the Sikhs were members of the trading communities of merchants and shopkeepers, and the producing communities of cultivators and craftsmen. Self-reliant as they were, the Sikhs provided the economic backbone for the organization evolved by the Gurus to enable them to undertake large projects without financial dependence on outside agencies.

5.3 The successors of Guru Nanak reinforced the basic ideas of his religious ideology. Successors were regarded equal to the founder in status which upheld the idea of the unity of Guruship. The office of the Guru became more important than the person of the Guru; and his decisions became as legitimate as the decisions of the founder. Thus, the work of his

successors became an extension of his work. In this context of the reversal of the position of the disciple with the Guru, the individual Sikh was given great consideration by the Guru, and the collective body of the congregation (*sangat*) was given even greater importance. With reference to the belief that the *shabad* was the medium of divine revelation (message), and the *bani* of Guru Nanak as a part of that revelation, the compositions of the Gurus were brought into parallel prominence with the Guru. Though neither an incarnation of God nor His prophet, the Guru was so near allied to Him that his followers regarded him as the *locus* of divinity (believed that divinity resided in him).

5.4 The distinctive Sikh identity, based initially on religious ideology, was reinforced by the adoption of distinctly Sikh ceremonies recommended for the occasions of birth, marriage and death. The Sikhs were free to maintain the old links of castes and sub-castes for matrimonial purposes but there was nothing in the teachings of the Gurus that could be invoked in support of such links. The ideal of equality was openly demonstrated in congregational worship and community meal. Ramdaspur (Amritsar) as the place of pilgrimage was open to all Sikhs from far and near, and large crowds used to come for the festivals of Baisakhi and Diwali. The convergence of Sikh pilgrims to the autonomous town of Guru Ram Das twice a year gave them a feeling of spiritual elation; it gave them also a sense of belonging to a large brotherhood.

5.5 Jahangir's *Memoirs* reflect his prejudice against Sikh Panth. Unlike his father Akbar, he was not happy with the increasing influence of Guru Arjan. He writes that he as a prince had heard about the growing prosperity of the Sikh Panth for the last three-four generations. He calls it a 'shop of falsehood'. He did not like that not only Hindus but also some Muslims has become Sikh. Jahangir further says that it had occurred to him to put an end to the activities of Guru Arjan, or that he should be brought into the fold of Islam. After he became emperor, Jahangir charged Guru Arjan for putting a saffron mark on the forehead of the rebel Prince Khusrau as a token of his blessings, and ordered the Guru to be put to death.

5.6 In the Sikh tradition, however, there is no reference to Jahangir's order of capital (death) punishment. Bhai Gurdas admires the unbelievable composure of Guru Arjan under unbearable torture, but Bhai Gurdas says nothing more. In the *Bachittar Natak*, composed in the last decade of the seventeenth century, the martyrdom of Guru Tegh Bahadur has been praised, but nothing has been said about the martyrdom of Guru Arjan. The Sikh writers writing towards the end of the eighteenth century, believe that Jahangir imposed a fine of 200,000 rupees which Guru Arjan refused to pay because of which he was tortured.

5.7 Already, in 1645-46 CE, the author of the *Dabistan-i-Mazahib* called 'Mobad' had stated that Jahangir imposed a heavy fine on Guru Arjan which, according to this work, he was not in a position to pay. Consequently, he was tortured in hot weather and he passed away. It is generally believed

that the person responsible for torturing Guru Arjan was Chandu Shah, the *diwan* of Lahore. All this evidence suggests that the death penalty had been commuted into heavy fine.

5.8 It is certain that unlike Akbar Jahangir was strongly prejudiced against Guru Arjan. In Jahangir's eyes conversion of Muslims to Sikhism was a grave offence. He also regarded the all around development of Sikh Panth as a possible threat to the future of the Mughal empire.

Bibliography

J.S. Grewal, *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge University Press, 2017 (reprint).

J.S. Grewal and Irfan Habib (eds), *Sikh History from Persian Sources: Translations of Major Texts*, New Delhi: Tulika, 2001.

Kirpal Singh, *Perspectives on Sikh Gurus*, New Delhi: National Book Shop, 2000.

Exercises

Part-A

1. Objective-type questions:

Multiple choice questions

- i) Which Guru first of all composed Gurbani with the epithet 'Nanak'?
a) Guru Nanak	b) Guru Angad
c) Guru Amar Das	d) Guru Ram Das
- ii) Name the second successor of Guru Nanak.
a) Guru Angad	b) Guru Ram Das
c) Guru Amar Das	d) Sri Chand

iii) Which ruler provided the context for the peaceful development of the Sikh Panth?

- a) Babur b) Humayun c) Akbar d) Jahangir

iv) Who composed the 'Anand'?

- a) Guru Nanak b) Guru Angad
c) Guru Amar Das d) Guru Ram Das

Fill in the blanks:

- i) _____ composed the 'Lavan'.
ii) *Granth Sahib* is called *Adi Granth* to distinguish it from the _____.
iii) Gurmukhi script was used first by Guru _____.
iv) Guru Angad's headquarter was at _____.
v) Guru Amar Das's headquarter was at _____.

Right / Wrong

- i) Shaikh Farid's writings are included in the *Granth Sahib*.
ii) Guru Angad appointed the Masands.
iii) Guru Amar Das started the work of digging the Harmandir.
iv) Guru Ram Das edited the *Granth Sahib*.
v) The largest number of compositions in the *Granth Sahib* are by Guru Nanak.

Very Short Questions (from one word to one sentence):

- i) The words 'Jagat-Guru' are used for whom?
ii) What was the name of Guru Angad's wife?
iii) How many steps does the well at Goindwal have?
iv) Who got the well at Goindwal constructed?

- v) Who completed the work on the tank called 'Amritsar'?
- vi) What was the earlier name of the city of Amritsar?
- vii) Who was the head of the administration of the city of Amritsar?
- viii) Who wrote the 'Ramkali ki Var'?
- ix) What are the 'four *padaraths*'?
- x) What were the two important places of pilgrimage for Sikhs?
- xi) Who was Mian Jamal?
- xii) Name any five provinces of Akbar's Empire in North India.

Part-B

2. Short Answer Questions (35-40 words):

- i) What were the important developments in the Sikh Panth during the reign of Akbar?
- ii) The compositions of which Gurus are included in the Granth Sahib?
- iii) What did the Kheer, fine flour and ghee served in the *langar* indicate?
- iv) How was the administration of Amritsar different from that of other cities in the Mughal empire?
- v) What do you understand by the 'Halemi Raj'?
- vi) What is meant by the 'Bhagat Bani'?
- vii) What does the 'Ramkali ki Var' say about Guru Nanak?
- viii) What were the functions of the Masands?

- ix) Which castes and occupations were represented among the Sikhs?
- x) Why was Jahangir hostile to Guru Arjan?

Part-C

3. Long Answer Questions (100-150 words):

- i) What do the Bhattas say about the Sikh Panth?
- ii) Write a note on the compilation and editing of the *Granth Sahib*.
- iii) Write a note on the numbers, spread and position of the Sikhs during the time of Guru Arjan.
- iv) What do you know about the Masands?
- v) Discuss the causes of the martyrdom of Guru Arjan.

Part-D

4. Map Work: Mark any five of the following places on the map:

Lahor, Khadur, Goindwal, Amritsar, Sri Hargobindpur, Tarn Taran, and Sultanpur.

Write about each of the shown places.

Contd.....

